

ВИКЛИКИ «АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ»: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Розкрито причини арабських подій початку XXI століття, їх загальні риси і закономірності та можливі наслідки для міжнародної і регіональної безпеки. Визначено основні напрями аналізу причин насильницьких конфліктів сучасного арабського світу та умов їхнього вирішення.

Ключові слова: *Близький Схід, соціально-психологічні чинники суспільного життя, ідентичність, самовизначення, ісламізм, права людини.*

Постановка проблеми. У масштабних й стрімких процесах, якими упродовж останніх двох років охопленій Близький Схід, дедалі виразніше виявляється значущий для світового товариства виклик ісламському суспільству – запит на оновлення владних інститутів та легітимації їх з волевиявлення народу. Відкрита нова сторінка історії країн ісламського світу свідчить про безповоротну втрату актуальності твердження про те, що араби і мусульмани «історично» виключені із демократичного поступу через чужорідність останнього для них.

Для осмислення альтернатив, шлях до яких відкритий «арабською весною», необхідно проаналізувати соціально-політичні і соціально-психологічні чинники, активовані у країнах арабсько-мусульманського світу останніми десятиліттями ХХ – на початку ХХІ століття на тлі специфічних для цього регіону культурно-цивілізаційних особливостей та загальних глобалізаційних тенденцій.

Стан дослідження. У психологічній науці питанням аналізу виклику «арабської весни» приділено значну увагу таких дослідників, як С. М. Акімбеков, В. Л. Іноземцев, Н. А. Комлева, П. Р. Кумарасвами, Г. І. Мирський [1; 4; 6; 7; 9; 10]. Їх аналіз дає підстави констатувати таке:

- у сучасному арабському світі очевидна криза відносин між державою і суспільством, між владою і суспільством, між етнічними і релігійними групами;

- в арабському світі відбулися духовні і психологічні зміни, на черзі – політичні. Головне, що змінилося в арабських країнах, – це революційне подолання народами страху, що більш значуще, ніж зміна режиму;

- справжня діюча сила в нинішніх подіях арабського світу – це народ, як існуюча реальність, як прогресивний альтернативний щодо

автократії суб'єкт, як потенційна сила тиску для перешкодження встановленню екстремістських режимів після революції. Масові збурення під гаслами соціальної справедливості, які розпочалися за умов відсутності певного керівництва, мають перспективу перерости в громадянський рух за встановлення суспільної згоди й реформатування структури влади й модернізації соціальної структури, якщо спроможеться на політичну самоорганізацію (націотворення) та висування нових національних політичних еліт.

– глобалізація, боротьба потужних геополітичних акторів за реконфігурацію поліцентричної світової системи в моноцентричну, як і зовнішні втручання у внутрішні справи збурених країн, надють ситуації в регіоні додаткові навантаження та напруження, проте не постають її провідними чи вирішальними чинниками.

Метою статті є виявлення ключових причин цих подій, їх характерних рис і усталених зв'язків, передбачення можливих їх наслідків для міжнародної і регіональної безпеки.

Виклад основних положень. Аналіз публікацій із порушеної проблематики зпсвідчує, що соціально-політичні та етнопсихологічні чинники найбільш повно відображені у так званому «конфлікті ідентичності», який стає модельним конфліктом сучасності й проявляється через політичні, етнічні, релігійні, мовні, соціокультурні цінності та ін. Саме такі цінності становлять основу ідентичності особистості, формують бачення світу в умовах утвердження постіндустріальної цивілізації. Так, за даними Стокгольмського міжнародного інституту досліджень проблем світу, дві третини всіх насильницьких конфліктів останніх років мали таку основу [1; 5; 11; 14].

Зростання тенденцій до автономізації та децентралізації у згаданих країнах розглянемо на прикладі подій, що отримали назву «арабська весна», зумовлених пошуком нової моделі облаштування життя країн у соціально-політичному вимірі. Аналіз джерельної бази [1; 7; 8; 12; 13] дає змогу встановити основні причини арабських подій. *Перше*, це причини соціально-політичного характеру. Арабські режими були не лише авторитарними і відчуженими від широких мас, але і в більшості випадків династичними. І монархії, і республіки прагнули до спадкоємності в межах правлячих сімей. Головним пріоритетом правлячих кланів завжди було не створення суспільно-політичних інститутів, а забезпечення плавної передачі влади. Прихильність арабського ісламізму демократії також піддається серйозним сумнівам і в регіоні, і за його межами.

До кінця 2010 року ці режими вичерпали потенційні можливості щодо подальшого соціально-економічного розвитку своїх країн, втратили здібність до еволюційних змін, настав політичний застій, виникли

кризові явища загального характеру, обстановка на арабському світі в цілому на тлі загальносвітової фінансової кризи помітно загострилася. Усередині арабських країн визріли передумови до революційних перетворень. Арабські лідери (З. А. Бен Алі, Х. Мубарак, М. Каддафі, А. А. Салех та ін.), що загрузнули в корупції, не змогли цивілізовано передати владу новим керівникам, намагалися і далі авторитарно управляти своїми країнами, спиратися на сімейність і клановість, не бажали своєчасно здійснити давно назрілі політичні і соціально-економічні реформи, не давали розвиватися громадянським суспільствам і демократичним інститутам.

Однією з реакцій на революцію, що розпочалася в Єгипті, стала зміна відносин у регіоні. Так, зараз відбувається зміна відносин між США і Саудівською Аравією, тому що, на думку останньої, США продемонстрували свою нездатність гарантувати збереження стабільності в регіоні.

Незважаючи на те, що революції в країнах Близького Сходу слідували своїй логіці, їм притаманна спільність процесів, що характеризуються наявністю конфліктів усередині країни між різними соціальними групами, у яких виявилися свої особливості. Такі країни, як Лівія і Єгипет, відрізнялися стабільною економікою, але в результаті революцій, що там відбулися, і небезпечного переходу влади з рук у руки, в Єгипті утворився конфлікт між армією і Мубараком; у Лівії – конфлікт на родовому рівні з насильницьким захопленням влади; в Бахреїні та Сирії – зіткнення між релігійними групами (алавіти, шіїти, суніти та ін.); в Тунісі – революція в результаті вимог молодого покоління про створення «гідного» суспільства. Оцінюючи теперішній стан справ, більшість експертів вважають, що в результаті цих революцій до влади прийдуть нові авторитарні режими, що спричинить появу нових труднощів на шляху суспільно-політичного розвитку в регіоні [2; 6; 7; 8].

Нині ознаки того, що «арабська весна» завершується, не виявляються. Через майже два з половиною роки арабський світ і міжнародне співтовариство не знають, чим завершиться протистояння. Деякі відомі особи зникли, домінуючі групи стали маргінальними, нескінченні політичні дебати збагатилися новими ідеями. «Повіяло свіжим вітром», найперше для молоді – найбільшого сегменту населення в більшості арабських країн. Утім, так і не з'явився інший герой, який прийшов би на зміну дискредитованим «довічним» правителям і диктаторам.

Зразку для наслідування немає. Жодна з держав, зокрема ті, що позбулися авторитарних правителів, не запропонувала альтернативу моделі тривалого автократичного правління. Не тільки демонстранти, але і їхні лідери не з'ясували, що вважати прийнятним мінімумом, що

гарантує збереження політичної стабільності, з одного боку, і задовольняє вимоги мас – з іншого. Чи взагалі існує модель, яка влаштувала б більшість населення в арабському світі?

Експерти виокремлюють кілька таких моделей, які можуть визначити обриси чотирьох гіпотетичних альтернатив однопартійному правлінню чи владі диктатора. Для зручності їх позначають як алжирську, іранську, ліванську і турецьку. Вони суперечливі або неприйнятні для всіх арабських країн. Отже, арабським країнам доведеться шукати поки що незрозумілу п'яту модель консенсусу в суспільстві. Замість того, щоб зосереджувати увагу на західній схемі виборної демократії, потрібно шукати шляхи національного примирення з широкою участю народних мас і у такий спосіб, як перетворення народних мас у політичну націю. Тільки так вдасться подолати нинішню нестабільність і попередити можливий крах експериментів щодо оновлення національних держав.

Отже, найбільш очевидним наслідком «арабської весни» в політичному сенсі стало зростання впливу ісламізму на Близькому Сході. Це спонукає нових лідерів об'єднати іслам зі сучасністю і прийти до влади демократичним шляхом, крім того, позбавити поняття «ісламізм» від негативних стереотипів, якими його наділяють на Заході. Як відомо, попередні в новітній історії Близького Сходу спроби ствердження сучасної автентичної моделі розвитку (арабський соціалізм, арабізм, квазі-західна модель) трансформувалися в корумпований авторитаризм.

По-друге, це причини соціально-демографічного характеру. За останні 40–50 років в арабських країнах суттєво збільшилася чисельність населення. Загальний значний приріст населення арабських країн, який можна назвати демографічним вибухом, поява великого прошарку високоосвіченої молоді, яка не змогла знайти собі роботу і посісти гідне місце в суспільстві, безробіття, убогість серед нижчих верств населення за одночасної появи місцевих багатіїв із надприбутками, зростання популярності неісламістських гасел і настроїв – все це посилювало внутрішньополітичне протистояння в перелічених вище країнах і створювало реальні передумови до протестних виступів широких народних мас [3, с. 5].

Специфічним демографічним чинником саме Близького Сходу є значна кількість задіяних у провідних галузях економіки трудових мігрантів, що інколи переважає за чисельністю власне народонаселення країни (Лівія, Саудівська Аравія, Кувейт, Катар). Мігранти обмежені в політичних правах і не мають можливості виражати претензії щодо влади. Економічна стабільність разом із небажанням корумпованих авторитарних режимів вирішувати соціальні проблеми й посісти місце в соціальній структурі для нових соціальних груп (освітченої молоді,

міського середнього класу, що зароджується тощо) призводить до суперечності, яка підштовхує населення спочатку до мирних демонстрацій, а після ігнорування їх та спроб насильницького придушення – до збройних збурень.

Спроби подавити виступи протестуючих за допомогою армії, поліції і спецслужб призвели до жертв серед демонстрантів, правоохоронних органів і лише посилили загострення в названих арабських країнах. Сценарії скидання правлячих арабських режимів у 2011 році дещо відрізнялися один від одного, але фінал був приблизно однаковий: втеча президента з найближчим оточенням за кордон. Схоже на те, що «арабська весна» виявилася несподіваною не лише для повалених тоталітарних режимів, але і для всієї світової спільноти. Політологи по-різному окреслюють ці події, одні не виключають підривної діяльності західних спецслужб, чергової хвилі експорту «кольорових революцій», антиіранських стратегій Саудівської Аравії та Катару тощо, інші вважають, що такий погляд не підтверджується необхідними фактами, принаймні, не розкриває вирішальні чинники наявного стану справ [1; 2; 4; 6; 7]. Безумовно, нові інформаційні технології (Інтернет, мобільні телефони та ін. досягнення науки) були широко використані протестними соціальними групами арабських суспільств, у подіях взяли участь випускники західних вишів і, ймовірно, спеціально підготовлені провокатори та фахівці зі дестабілізації. Безперечно, що зовнішнє втручання на стадії загострення конфлікту на підтримку однієї зі сторін дає ефект «розгойдування човна», сприяє ескалації насильства.

Як зазначає арабський оглядач Вассим Каладжіє [10], те, що ми бачили досі, це прості зрозумілі гасла: політичні свободи, зміна режиму, ліквідація корупції, заклик до поліпшення умов життя в межах соціальної справедливості. Автор бачить нові суспільні явища і шукає їх пояснення, вражений їх новизною.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що влада для свого подальшого утвердження має спиратися на підтримку народу. Для цього вона має відмовитися від колишніх ідеологічних шаблонів, які були створені для того, щоб утиснути реальність в їх рамки та усвідомити, що сучасна революційна хвиля – важливий шанс подолати домінуючі кліше суспільного життя.

По-третє, причини геополітичного характеру. США та інші західні країни спершу виконували лише роль спостерігачів, утримуючись від втручання у внутрішні справи арабських держав, хоча, наприклад, і З. А. Бен Алі і Х. Мубарак були їхніми давніми партнерами і союзниками. Потім Вашингтон і його партнери із НАТО спробували взяти під контроль процеси, що відбуваються в арабському світі, і за

можливості використовувати їх для збереження або навіть зміцнення своїх позицій в окремо взятих країнах і регіоні в цілому.

Як відомо, ідея створення «Великого Близького Сходу» від Марокко до Туреччини і від Ізраїлю до Пакистану шляхом демократизації мусульманських суспільств за західним зразком уперше виникла в американській політиці близько 30 років тому. Найчастіше у «Великий Близький Схід» американської геостратегії включаються сьогодні, крім «традиційного» Близького Сходу і арабської Північної Африки від Лівії до Мавританії, Іран, Афганістан, Пакистан, а також Сомалі і Ефіопія. Крім того, на карті Дж. Кемпа і Р. Харкаві в «Великий Близький Схід» включені Туреччина, держави Закавказзя, колишня радянська Центральна Азія і Казахстан. У червні 2006 року тодішній держсекретар США Кондоліза Райс охарактеризувала війну між Ізраїлем і Ліваном примітною фразою: «Те, що ми спостерігаємо сьогодні, по суті, є початком народження «Нового Близького Сходу», і що б ми не робили, нам слід віддавати собі звіт, що ми працюємо в ім'я цього Нового Близького Сходу». Тому, «арабська весна 2011 року» вписувалася в загальну геополітику і геостратегію США і їх західних союзників в регіоні» [15].

Відмінності між стратегічними інтересами США і Росії в Арабському світі призводять до подальшого зростання напруги у відносинах цих двох країн. США продовжують здійснювати дії з метою збереження своїх позицій на Близькому Сході, зокрема це стосується проблеми підтримання відносин із місцевими «союзниками» США, влада яких була підірвана своїм населенням, невирішеності Палестино-Ізраїльського конфлікту, цін на нафту, і ролі НАТО в регіоні. Росія, з іншого боку, поки що перебуває в стадії формування своїх стратегічних інтересів на Близькому Сході. Спочатку вона відмовилася від прийняття участі у голосуванні Ради Безпеки ООН, що призвело до розгортання операції НАТО в Лівії. Після цього Росія зайняла певну і стійку позицію щодо використання військових сил США і НАТО в регіоні, про що свідчить неоднозначно сприйняте експертним товариством у Росії вєтування декларації з питання Сирії Ради Безпеки ООН. Опозиція щодо будь-якого застосування військової сили і введення санкцій проти режиму Сирії стала одним зі «стовпів» Російської стратегії в регіоні. Наслідком відсутності точок перетину у стратегічних настановах США і Росії є те, що «політика перезавантаження» втрачає позитивний імпульс.

У поглядах на події, що розгортаються на Близькому Сході, можна помітити, що у їхньому перебігу важлива роль відводиться проблемі енергетичних ресурсів. Події «арабської весни» розгорнулися на теренах країн, що володіють істотними запасами вуглеводнів. Нафта і газ належать до непоновлюваних природних ресурсів, їх споживання

неухильно зростає, а запаси можуть закінчитися приблизно через п'ятдесят-вісімдесят років. Здається, що боротьба за переділ світу в умовах швидкого досягнення останньої межі споживання природних ресурсів виступає ключовим геополітичним феноменом сучасності, а битва за вуглеводні Близького Сходу та Магрибу – важливий епізод цієї боротьби. У випадку «арабської весни» бачимо використання відомих способів контролю ресурсів географічного простору з переважанням так званої «преемптивної війни».

Преємптивна війна відрізняється від превентивної, тобто від збройної агресії, що здійснюється для ліквідації сформованої і очевидної загрози. Вважається, що термін «преємптивна війна» як термін офіційного документа вперше був використаний в тексті Національної стратегії безпеки США (National Security Strategy of the United States) у 2002 р. [6]. Національна стратегія безпеки США, прийнята Конгресом у 2006 р., закріпила поняття преємптивної війни, сформувавши у сукупності зі Стратегією-2002 так звану «доктрину Буша». Саме Стратегія-2006 розробила структуру преємптивної війни в єдності трьох елементів: 1) regime change – зміна режиму; 2) nation building – будівництво нації; 3) remaking the country – відновлення країни.

Преємптивна війна не обмежується власне військовою фазою, але передбачає масштабне застосування незбройного (економічного, політичного, ідеологічного) насильства щодо народів і регіональних співтовариств. Технології преємптивної війни змінюються залежно від конкретної країни й регіону і з часом удосконалюються, однак, в основі залишаються незмінними. Реалізація ключових положень преємптивної війни передбачає насильницьку зміну глави держави, зміну складу, структури та функцій трьох гілок державної влади, насамперед законодавчої та виконавчої, і здійснюється заміщення традиційних цінностей масової свідомості суспільства «загальнонародськими цінностями», характерними насамперед для західного типу суспільства.

Преємптивні війни є насамперед технологією ресурсного переділу світу і заохочуються глобальними корпораціями. Така технологія дозволяє закріпити за конкретними країнами ресурси величезних регіонів (Близький Схід, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Арктика і Антарктика тощо). Водночас преємптивні війни можуть бути засобом стримування розвитку потенційного конкурента з метою збереження його у статусі ресурсної бази для розвинених країн. Таке твердження набуває ще більшого значення, якщо проаналізувати деякі кількісних показників. Лівія (перше місце в Африці за запасами нафти, 3,4% світових запасів), Іран (9,9% світової нафти), країни Закавказзя (основна мета – нафтовий Азербайджан), Центральна Азія, Росія (5,6% світових

запасів нафти, з урахуванням розвіданих арктичних родовищ – 16%) – країни, у яких зосереджені основні сумарні запаси євразійської нафти і, що важливо, основні транспортно-енергетичні комунікації.

Припускають, що мета «арабської весни», як зазначалося, – це контроль основних ресурсів Євразії, зокрема повне виведення їх з-під контролю Росії та її ТНК. «арабська» весна та її неминуче геополітичне продовження у вигляді «кольорових революцій» в Закавказзі, Центральній Азії, Росії та Китаї – завершення геополітичного розгрому СРСР як колишньої наддержави.

Чи можна урегулювати таку ситуацію? Щоб «арабська весна» закінчилася корінними змінами, потрібний не лише демократичний, але і по-справжньому демонстративний, тобто відкритий, політичний порядок. Західний різновид виборної демократії може бути привабливим для ісламістів, особливо, коли вони домагаються всенародної підтримки на виборах. Навіть якщо вони не отримують абсолютної більшості, безсумнівно, після 2011 р. це домінуюча політична сила. Завдяки розширеним мережам соціального забезпечення, організаційним навикам і політичній пристосованості вони зуміли не лише представити себе як альтернативу поваленим авторитарним режимам, що зневажалися, але й засвоїти демократичну риторіку.

Висновки. Завершуючи огляд подій «арабської весни», зазначимо, що для оцінки й передбачення розвитку ситуації, її наслідків для світової спільноти в цілому та для України, зокрема, слід зважити на історичну своєрідність феномена мусульманського суспільства (співвідношення духовної і світської влади), особливості функціонування його громадянських інститутів, становище та авторитет традиційних еліт.

Нормативно-регулятивна система ісламського суспільства має релігійний характер і безпосередньо виводиться з шариату, що зумовлює її значну консервативність, що виключає можливості зміни засад системи права та вільного тлумачення висновків з них.

Також акцентуємо на особливостях процесів модернізації країн ісламу опісля Другої світової війни, розпаді колоніальної системи та західної системи адміністрування, «вибірковості» модернізації інститутів суспільства за умов непорушності соціальної структури тощо.

Поширення й посилення радикальних релігійних рухів в ісламському світі пов'язано з тим, що, хоча військові режими й провадили світську політику з традиційними атрибутами ісламу, проблеми з розвитку ідентичності в мусульманському суспільстві залишилися. Найвні радикальні релігійні рухи та організації не можуть вирішити це завдання, оскільки не мають власне політичних програм досягнення суспільної згоди, до того ж прийнятних для всіх сторін, позаяк йдеться

про творення світських засад політичної держави, не лише демократичних, але й по-справжньому представницьких органів влади.

Гуманітарна катастрофа поширюватиметься, ситуація погіршуватиметься до моменту винайдення вирішення проблеми «зсередини». В цьому слід звернути увагу на моделі досягнутої суспільної згоди в Туреччині, Ірані, Алжирі, Лівані. Сьогодні консенсус в арабському світі повинен охоплювати не лише релігійних прихильників ісламу, але й світських мусульман, представників інших конфесій і обов'язково жінок. У цьому полягає головний виклик тим, хто шукає модель нового устрою держав після «арабської весни».

Виявлені причини арабських подій, їх загальні риси і закономірності та можливі наслідки для міжнародної і регіональної безпеки вимагають від експертів і політиків реакції на їх можливий деструктивний вплив. Це вимагає продовження **подальших** ґрунтовних досліджень із питань культурно-цивілізаційних особливостей, соціально-політичних передумов, поточного розвитку ситуації на Близькому Сході та її відлуння в становищі світової спільноти та України зокрема.

1. Акимбеков С. М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии / С. М. Акимбеков. – Алматы: Б.И., 2003. – 400 с.

2. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 347 с.

3. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М.: Международные отношения, 1996. – 400 с.

4. Иноземцев В. Л. Современная глобализация и ее восприятие в мире / В. Л. Иноземцев // Век глобализации. – Вып. № 1. – М., 2008. – С. 33–44.

5. Малышева Д. А. Исламо-фундаменталистский проект в реалиях современного мира / Д. А. Малышева. – 1999. – № 7. – С. 110–112.

6. Комлева Н. А. Арабская весна: геополитический аспект / Н. А. Комлева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://znanie-vlast.ru/>

7. Кумарасвами П. Р. «Арабская весна» и неуловимая пятая модель / П. Р. Кумарасвами [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hvylya.org/analytics/geopolitics.html>

8. Мирский Г. И. Армия, общество и политика в развивающихся странах / Г. И. Мирский. – М.: Прогресс, 1987. – 226 с.

9. Мирский Г. И. Исламизм, транснациональный терроризм и ближневосточные конфликты / Г. И. Мирский. – М.: ГУ ВШЭ, 2008. – 196 с.

10. Партнерство цивилизаций: нет разумной альтернативы: сборник статей. – М.: Институт востоковедения РАН: Центр стратегических и политических исследований, 2011. – 256 с.

11. Старостин Б. С. Освободившиеся страны: общество и личность / Б. С. Старостин. – М.: Мысль, 1984. – 245 с.

12. Тойнби А. Дж. Постигание истории: пер. с англ. / А. Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.

13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: пер. с англ. / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 603 с.

14. Чорний В. С. Типологізація армій нових незалежних держав та їхня участь в суспільно-політичних процесах / В. С. Чорний. – К.: Наук. світ, 2000. – 31 с.

15. Что Арабская Весна означает для России, Центральной Азии и Кавказа? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://csis.org/files/publication/110912_Zikibayeva_ArabSpring_Web.pdf

Осодло В. И., Будагьянц Л. М. Вызовы «арабской весны»: социально-психологический и социально-политический анализ

Раскрываются причины арабских событий начала XX века, их общие черты и закономерности, возможные последствия для международной и региональной безопасности. Определены основные направления анализа причин насильственных конфликтов современного арабского мира и условий их решения.

Ключевые слова: Ближний Восток, социально-психологические факторы общественной жизни, идентичность, самоопределение, исламисты, права человека

Osodlo V. I., Budahyants L. M. Challenges of the «Arab Spring»: the socio-psychological and socio-political analysis

The article deals with the reasons for the events of the Arab stage at the beginning of the XXI century, their common features and regularities and possible consequences for global and regional security. The main directions of analysis of the causes of violent conflicts in the modern Arab world and the conditions of their solution.

Key words: Middle East, social and psychological factors of social life, identity, self-determination, Islamism, human rights.

Стаття надійшла 28 листопада 2013 р.